

Fogden, kvinnen og taterungen. Omstreifermotivet i Ibsens *Brand*

The Bailiff, the Woman and the Tater Child: The Traveler Motif in *Brand*

Ellen Rees

Professor, Senter for Ibsen-studier, Universitetet i Oslo

Ellen Rees har doktorgrad i nordisk litteratur frå University of Washington (1995) og er professor i nordisk litteratur ved Universitetet i Oslo, Senter for Ibsen-studier. Ho har publisert breitt om norsk litteratur og film. Ho er i ferd med å avslutte ei bok med arbeidstittelen *Den populærkulturelle Ibsen. En studie i nyere norsk resepsjon* og kjem med nye artiklar om mellom anna dei første stumfilmadaptasjonane av *Peer Gynt* i artikkelsamlinga *Silent Ibsen* (redigert av Eirik Frisvold Hanssen) og om Niels Fredrik Dahls *Herre* i *Scandinavian Studies*.

ellen.rees@ibsen.uio.no

Sammendrag

Artikkelen undersøker Henrik Ibsens bruk av romanifolket som motiv i lesedramaet *Brand*. Gjennom en nærlesning av scenene hvor omstreifere står i fokus, utvikler artikkelen et mer nyansert syn på «Taterungen» Gerd og vurderer hvorvidt *Brand* gjenspeiler eller motarbeider den offentlige diskursen om romanifolket i perioden. *Brand* leses i lys av Eilert Sundts *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge*, en rapport fra 1850 som reflekterer en økende offentlig interesse for de reisende. Analysen kaster nytt lys over det symbolske søskenforholdet mellom Gerd og Brand, og viser hvordan Ibsen overfører egenskaper assosiert med taterne til Brand.

Nøkkelord

Ibsens *Brand*, Eilert Sundt, romanifolket, usynlig rasialisering

Abstract

This article investigates Henrik Ibsen's use of the Travelers as a motif in the closet drama *Brand*. Through a close reading of the scenes in which the Travelers are in focus, the article develops a more nuanced view of the "Tater child" Gerd and evaluates the degree to which *Brand* reflects or resists official discourse regarding the Roma in the period. *Brand* is read in light of Eilert Sundt's *Report on the Gypsy or Vagabond People in Norway*, a report from 1850 that reflects increasing official interest in the Travelers. The analysis sheds new light on the symbolic sibling relationship between Gerd and Brand and shows how Ibsen transfers characteristics associated with the Travelers to Brand.

Keywords

Ibsen's *Brand*, Eilert Sundt, Travelers, invisible racialization

I denne artikkelen ønsker jeg å kaste lys over Henrik Ibsens bruk av romanifolket som motiv i lesedramaet *Brand*. Stykket handler om presten Brand, som krever «intet eller alt», og som også er hjem søkt av Gerd, «Taterungen» som til tross for sin unge alder (hun er bare femten år) skaper uhygge rundt seg, ikke bare fordi andre oppfatter henne som «gal», men også fordi hun er halvt romani. Gjennom en nærlesning av scenene hvor romanifolket står

i fokus, ønsker jeg å utvikle en mer nyansert forståelse av karakteren Gerd – og av Brand – og kartlegge hvorvidt *Brand* viderefører eller motarbeider diskursen om romanifolket i perioden. I denne sammenhengen er det nyttig å lese *Brand* opp mot Eilert Sundts *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge*, en rapport fra 1850 som gjenspeiler en økende offentlig interesse for de reisende i perioden.

Som mange forskere har kommentert, etablerer Ibsen en spesiell forbindelse mellom Brand og Gerd, det Harald Beyer kaller «et mystisk søskenforhold» (Beyer 1956, 38; se også Reinert 2013, 69). En hjerteknust (etnisk norsk) «Fattiggutt» får flere barn (blant dem Gerd) med en kvinne «af Taterslægt» etter at en «grundrig» (etnisk norsk) jente han var forelsket i, giftet seg med en annen (etnisk norsk) mann og ble mor til Brand (Ibsen 2007, 356). Brand og Gerd kunne med andre ord ha vært barn av samme far, om kjærlighetsforholdet hadde utspilt seg annerledes. Koblingen gjøres eksplisitt gjennom Fogdens svar på sin egen gåte: «Hans [fattigguttens] Afkom [Gerd] er jo till i Kraft / af den [Brands mor], De [Brand] har till Udspring havt; / thi Ynglens [Gerds] indre Opphav var, / at Elsk til Deres Moer han [fattiggutten] bar» (356). Det er dette diffuse «indre Opphav», kjærligheten som fattiggutten overfører fra Brands mor til taterkvinnen, som danner det symbolske slektskapet mellom Gerd og Brand.

Ibsen gjør Gerds identitet flertydig gjennom hennes blandede etnisitet. Det er også et viktig dramaturgisk moment at Gerds status som halvt romani først blir kommunisert sent i lesedramaet, i dets fjerde handling. Gerds rasialiserte status bør komplisere en tolkning av karakteren, men dette blir kun i liten grad tatt opp i tolkningstradisjonen. Beyer kommenterer: «At hun [Gerd] er av taterslekt på morssiden, interesserer bare når en tenker på dramaets genesis»; Ibsen skal ha hatt «et møte på fjellet med et fantefølge» på sin studiereise i 1862, noe som påvirket innholdet i lesedramaet han utga fire år senere (Beyer 1956, 38; se også Gotaas 2017, 194). Hele omstreifermotivets blir dermed ikke mer enn lokalkoloritt for Beyer. Denne manglende interesse for Gerds kompleksitet går igjen i *Brand*-forskningen, og selv de mest detaljerte analysene av Gerd legger liten eller ingen vekt på betydningen av hennes rasialiserte status, samtidig som hun ofte reduseres til en etnisk «annen».

Fatima El-Tayeb, professor i etniske studier og litteratur ved University of California, San Diego, har identifisert dette som et fenomen som preger europeiske holdninger til marginaliserte grupper generelt. Rase i en europeisk kontekst både er og ikke er konstant til stede. I boka *European Others: Queering Ethnicity in Postnational Europe* fra 2011 belyser hun «the invisible, unspeakable presence of race, the myriad ways in which it makes itself felt from day to day interactions to transcontinental political structures, while simultaneously being deemed nonexistent within European thought» (El-Tayeb 2011, xvii–xviii). El-Tayeb kaller dette en «fargeblind» ideologi; det finnes «[a] particular European form of ‘invisible’ racialization», og hun legger vekt på «the peculiar coexistence of, on the one hand, a regime of continentwide recognized visual markers that construct nonwhiteness as non-European-ness with on the other a discourse of colorblindness that claims not to ‘see’ racialized difference» (xxiv). El-Tayeb trekker fram særlig romanifolket som et slående eksempel på rasialiserte europeere: «Roma [...] living in Europe since the Middle Ages remain despised and marginalized ‘foreigners’ in all of their native nations» (xxxvii). Det kan være denne «fargeblinde» ideologien som gjør det mulig for ellers innsiktsfulle forskere å redusere Gerd til en gal taterunge, og samtidig være blinde for fortolkningsmuligheter knyttet til hennes spesielle status som rasialisert karakter.¹

1. For en mer omfattende historisk oversikt over pan-europeiske diskurser og forestillinger knyttet til rom- og romanifolket og «sigøynere», se Bogdal 2011.

Blant de elleve artiklene i boka *Ibsens Brand. Resepsjon – tolkning – kontekst* fra 2010, en bok som kan stå som representant for hovedlinjene i vår tids *Brand*-forskning, er Gerd kun i liten grad behandlet, og flere av forfatterne refererer til henne utelukkende i essensialiserende termer, som for eksempel Erik Bjerck Hagen, som omtaler Gerd som «den gale taterjenten» (Hagen 2010, 7). Det finnes flere eksempler fra denne artikkelsamlingen: Per Buvik bruker betegnelsen «den gale Gerd» (Buvik 2010, 105); Lisbeth P. Wærp omtaler henne som «den gale taterjenta Gerd» (Wærp 2010, 146, 180); Eirik Lodén kaller henne «taterungen Gerd» (Lodén 2010, 239); og Jørgen Magnus Sejersted beskriver henne som både «den gale taterkvinnen» og «den gale Gerd» (Sejersted 2010, 267, 271).²

I det som følger, presenterer jeg først romanifolkets status midt på 1800-tallet og Sundts rapport, for så å se nærmere på romani-tematikken som Ibsen utviklet i *Brand*. Her er det særlig tre elementer som er viktige å analysere: dialogen mellom Brand og Fogden hvor Fogden forteller om byggeplanene sine, dialogen mellom en navnløs taterkvinne og Agnes og Brand, og de fire gangene Gerd opptrer i stykket.

Romanifolkets kår på 1800-tallet og Eilert Sundts intervensjon

Samfunnet Ibsen skildrer i *Brand*, består av tre ulike grupperinger: allmuen eller den fattige lokalbefolkningen på bygda, embetsstanden som har makt over disse, og en liten gruppe omstreifere («et Fantefølge») som, i likhet med Brand, havner utenfor begge de to andre gruppene. Allmuen framstår for det meste som enfoldige statister, og Ibsen utleverer embetsstanden gjennom drepene ironi. Brand og romanifolket, derimot, skildres som komplekse og til dels samfunnskritiske. Hvis vi skal ta Brands «mystiske» søskenforhold til Gerd på alvor, er det nødvendig å vite mer om omstreifernes status og kår på 1800-tallet.

Romanifolket har blitt utsatt for forfølgelse og diskriminering over hele Europa fra middelalderen fram til i dag. Denne diskrimineringen har vært lovfestet i så å si alle europeiske land, inkludert Norge. Mens taterne til en viss grad ble overlatt til seg selv på 1600- og 1700-tallet, ble de utsatt for økende oppmerksomhet mot midten av 1800-tallet.

I 1845 kom det både en ny «fattiglov» som rammet de omstreifende, og et nytt mandat i folketellingen; minoritiserte grupper som romanifolket, samer, kvener og finner skulle for første gang telles, men de ble ikke tatt med i tallet over landets innbyggere, noe Thor Gotaas mener «illustrerer hvor totalt utenfor fellesskapet taterne befant seg midt på 1800-tallet i Norge» (Gotaas 2017, 97; se også Søbye 2014, 73–74, og Ystad 2007). Myndighetene publiserte to rapporter basert på tellingen av romanifolket, *Tabell over Fantefølger og Taterne den 31. December 1845* og *Fortegnelse over Taterne 1845*, som ble gjenstand for mye oppmerksomhet. Gotaas beskriver folketellingen som «begynnelsen på en mer systematisk og lovfestet forfølgelse» (Gotaas 2017, 97).

Eilert Sundt, som fullførte sin teologiutdanning i 1846, følte seg kallet til å bidra med ny kunnskap om taterne, som han regelmessig traff i forbindelse med jobben som søndagsskolelærer på Christiania Tugthus. Han fikk reisestipend i 1848 og ga ut sin første rapport om taterne i 1850. På bakgrunn av dette fikk han i oppdrag å utarbeide statuttene til et nytt statlig «Fantefond»; Gotaas beskriver arbeidet fondet skulle støtte, på følgende måte: «For det første skulle omstreiferbarn få en 'norsk' oppdragelse. Et annet viktig mål var å konfirmere

2. Det finnes en tradisjon for dette som er like gammel som verkets første mottakelse i 1866. Paul Botten-Hansen beskriver Gerd som «et dæmonisk, vanvittigt Væsen» i sin anmeldelse i *Illustreret Nyhedsblad*; Clemens Petersen kaller henne «den vanvittige Pige Gerd» i *Fædrelandet*; og i *Dølen* omtaler Aasmund Olavsson Vinje henne noe forvirrende som «Byttingen Gerd». Disse anmeldelsene er tilgjengelige på Det virtuelle Ibsen-senteret: <https://www.hf.uio.no/is/tjenester/virtuelle-ibsen-senteret/ibsen-arkivet/tekstarkiv/anm/br/>.

de ukonfirmerte. Dernest skulle både voksne og eldre skaffes bolig, eventuelt understøttes økonomisk. I det fjerde punktet ble det understreket at gamle og vanføre tater skulle underholdes» (105). Dette arbeidet hadde negative konsekvenser for romanifolkets særegne kultur: «Romanifolkets religiøse skikker og trosforestillinger ble for alvor truet fra 1850-årene og utover, da presteskapet satte inn en voldsom offensiv for å omvende dem til kristendommen» (116). Fondet ble finansiert av Stortinget fram til 1869, og Sundt ga ut ytterligere fire rapporter om romanifolket, i henholdsvis 1859, 1862, 1863 og 1865, noe som tyder på vedvarende interesse for taterne både hos myndighetene og et bredere publikum.

Den juridiske diskrimineringen har et sidestykke både i populære eller «folkelige» forestillinger om og i (pseudo-)vitenskapelige undersøkelser av romanifolket. I en norsk kontekst ser vi dette tydeligst i Sundts rapport, hvis fulle tittel er *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. Bidrag til Kundskab om de laveste Samfundsforholde*. Gotaas beskriver boka som «en sensasjon både nasjonalt og internasjonalt. Dersom Sundt hadde vært engelskspråklig, ville boken blitt en internasjonal klassiker i studiet av omreisende grupper» (104). Sundt ønsker å framstå som en støttespiller for taterne i denne rapporten. Han skriver i innledningen at han ønsker «at redde Fanterne ud af deres Elendighed», og at hensikten med rapporten delvis har vært «at skulle overtale den mere Dannede til at kaste et velvilligt Blik ind i denne lave Verden» (Sundt 1850, v–vi). Samtidig skjer det en glidning i måten han omtaler de reisende på. Det er ofte vanskelig å skille mellom Sundts egne fortellerstemme og de romani-fiendtlige kildene han siterer når det gjelder beskrivelsen av romanifolket.

For Sundt framstår taterne som menneskehetens «mørke Skygge, som dens onde Samvittighed»; de er ikke «et Folk» i ordets riktige forstand, men «et Vrægebillede af et Folk» (55–56). I Sundts gjennomgang av romanifolkets historie er de «ulykkelige og forvillede Orientalere» som egentlig ikke hører til i Europa, og han omtaler dem konsekvent som «Horder» (64, 72 ff.). Dette støtter El-Tayeb's beskrivelse av hvordan romanifolket blir oppfattet som evig fremmede i Europa. Sundt bruker en rekke negative betegnelser om taterne han selv har møtt: «Den sorte Mand» (88), «min Vildmand» (89), «disse mørke Fremmede» (110), «disse Nattens Børn» (110), «den letfærdige Fantenatur» (117), «den elendige Slægt» (122), «ugudelige» (123), «vore Fanterers Sæder ere sandelig saadanne, at man [...] kan tiltro dem det Værste» (135) og «Fanternes ørkesløse, uværdige Liv» (142) kan tjene som eksempler på måten Sundt viderefører fordommer mot romanifolket i en bok som angivelig skal skape sympati for dem. Sundt omtaler fire hovedtrekk ved romanifolkets væremåte: De er ikke kristne, de er ikke bofaste, de lurar og stjeler fra «vor enfoldige Almue» (71), og folk flest tror at de har overnaturlige evner. Dette er altså bakgrunnen for hvordan en vanlig leser i 1866 møter en karakter som Gerd. I *Brand* vektlegger Ibsen at romanifolket ikke er kristne og ikke er bofaste, men problematiserer forestillingen om deres antatte kriminalitet; det overnaturlige aspektet kommer til uttrykk i Gerds antatte galskap, men overføres – slik jeg tolker det – til Brand i løpet av lesedramaet.

Fogdens «Byggeplan»

Ett motiv som kan belyse romanifolkets betydning i *Brand*, er – tilsynelatende paradoksalt, gitt deres nomadiske livsstil – byggearbeid. I boka *Ibsen's Houses. Architectural Metaphors and the Modern Uncanny* fra 2015 undersøker Mark B. Sandberg Ibsens bruk av byggetaforer knyttet til 1800-tallets idealer omkring hjemmet, det hjemlige og det hyggelige kontra det uhyggelige; han viser Ibsens gjennomgående ambivalens overfor det hjemlige og dramatikerens ønske om å rive ned borgerskapets konvensjoner. Sandberg påpeker Brands

«complete lack of attachment to the idea of home», som han mener «creates a link with the two gypsy [sic] characters in the poem», men undersøker ikke nærmere implikasjonene av romanifolkets status som nomadisk minoritisert gruppe blant fastboende nordmenn (Sandberg 2015, 41). Han tar for eksempel ikke høyde for at Brands hjemløshet er valgt og privat, mens Gerds hjemløshet i hvert fall delvis er styrt av større samfunnsmessige strukturer. Jeg bygger videre på Sandbergs analyse, men utvider den for å få fram en mer direkte kobling mellom disse byggemetaforene og romanifolkets minoritiserte status.

Sandberg legger vekt på hvor lett Fogden i *Brand* vraker sine byggeprosjekter når han hører at Brand planlegger å bruke egne penger til å reise en ny kirke (150). Men det er også verdt å dvele ved hva slags bygninger som opprinnelig inngikk i Fogdens planer: Han nevner det han kaller «et Armodsdommens Pesthus», «et Arresthus», «et pent politisk Festhus», og han har vurdert, men slått fra seg, tanken om «en Daarekiste» (Ibsen 2007, 344–345). Dette er anstalter som historisk sett har blitt brukt i undertrykkelsen av minoritiserte grupper i Norge. Romanifolket ble oppfattet som en trussel for øvrigheten delvis fordi de var (tilsynelatende) fattige, og myndighetene helst ville unngå å sitte igjen med det økonomiske ansvaret for å forsørge dem (Halvorsen 2004, 149–150; Gotaas 2017, 98). Dermed kan «Armodsdommens Pesthus» knyttes til romanifolket. Som vi også ser i flere framstillinger av romanifolket fra perioden, blir taterne her oppfattet som kriminelle og gjengangere i arresten, eller Fogdens «Arresthus». ³ «Daarekisten» kan ikke knyttes direkte til romanifolket som sådan, men indirekte gjennom Gerd, som Provsten mener er «gal» (Ibsen 2007, 453). «De Sindsyge» er sammen med «de Spedalske» grupper som ble utsatt for noenlunde samme type offentlig diskriminering som etniske minoriteter, for eksempel gjennom klassifiseringen i folketellingen, og Gerd, som både er en del av «Fantefølget» og «gal» sett fra embetsstandens perspektiv, blir dermed dobbelt rammet i Fogdens visjon (se Kiær 1882, 192–201). Det er i grunnen bare det pene politiske festhuset som skiller seg ut i Fogdens planer; det er nemlig her, i «en Fløj indunder samme Tag», at embetsstanden vil utøve og feire sin makt (Ibsen 2007, 344); arkitekturen gjenspeiler altså den tette, nærmest symbiotiske forbindelsen mellom dem med makt og dem uten.

Fogden spøker litt med denne symbiosen når han sier: «Hvi kom det Djævelskab [romanifolket] da hid? / Dog, det forstaar sig, paa en Maade / de hører sagtens Sognet till – / (leende) / ja endog Dem!» (356, uth. i originalen). Det er også verdt å nevne at Fogden avrunder samtalen med Brand om byggeprosjektene fordi han må «se till Banden», altså et «Fantefølge» han forsøker å fange som delvis sitter «forvart hos Granden» og delvis er på frifot i bygda; dette bekrefter relevansen av å bygge et arresthus, sett fra Fogdens ståsted (355). Brand protesterer svakt mot Fogdens forakt, men er langt fra revolusjonær i sin holdning til taterne.

Fogdens byggeprosjekt er dermed ikke bare «a building full of compromises, mixed uses, and calculation, united only by the superficial rhyme of its member parts (*Pesthus/Arresthus/Festhus*)» eller «a hybrid space befitting a highly juxtapositional age, a ‘modern’ building project in a highly pejorative sense», slik Sandberg hevder (Sandberg 2015, 149). Alle prosjektets ulike deler kan kobles direkte til myndighetenes forsøk på å utøve kontroll over og straffe romanifolket (blant andre utsatte grupper). Sundt gir flere eksempler på hvordan myndighetene bruker offentlige anstalter i dette nasjonale prosjektet. Han skriver for eksempel: «Er en Tater eller Taterkvinde konfirmeret, er det i Regelen skeet i Tugthusene

3. Jf. Peter Christen Asbjørnsens huldreeventyr «Tatere» fra 1848 og skissene i Harald Meltzers *Smaabilleder af Folkelivet* fra 1862. Det er symptomatisk at romanifolket vi møter i «Taterne», er sperret inne i arresten på et lensmannskontor, og ikke frie aktører i det åpne landskapet. Sundt møtte mange av taterne han omtaler i rapporten, mens han jobbet på Christiania Tugthus (Sundt 1850, iii).

eller under Fattigforsørgelsen omkring i Sognene, i begge Tilfælde ved Tvang» (Sundt 1850, 111). Siden Fogden åpenbart er gjenstand for tekstens satire mot embetsstanden, er det nærliggende å tolke hans mislykkede byggeplaner som i det minste en indirekte distansering fra den økende diskrimineringen mot romanifolket i perioden. Gotaas påstår at Sundt og Ibsen var gamle venner (uten at det finnes bevis på dette i f.eks. Ibsens korrespondanse), og at Ibsen må ha kjent godt til Sundts skrifter. Han mener at «Sundts påvirkning er tydelig» i Brands mer empatiske holdning til de reisende i denne sekvensen (Gotaas 2017, 194). Det er likevel uklart hvorvidt Ibsen identifiserer Sundt med stykkets helt, eller om han tvert imot kobler ham til embetsstanden, som blir skildret satirisk i teksten. Mens Gotaas mener at Brand «genuint» er opptatt av taternes «utsatte posisjon i samfunnet», finner jeg lite som støtter denne påstanden (194). Det er sant at Brand er vennligere innstilt enn Fogden, men hans holdning til taterne er mer ambivalent enn positiv, noe vi ser i sekvensen med den tiggende kvinnen som banker på hos Agnes og Brand i slutten av fjerde handling.

Samtalen mellom Fogden og Brand foregår hjemme hos Brand og innleder en viktig sekvens i fjerde handlingens siste del. Umiddelbart etter å ha fortalt Brand om byggeplanene sine, avslører Fogden Gerds herkomst og status som halvt romani (Ibsen 2007, 356–357). Fogdens byggeplaner og uttalelser om romanifolket representerer majoritetens diskurs i perioden og danner et bakteppe for hvordan vi skal forstå Gerd. Kort tid etter at Fogden drar sin vei, dukker en tiggende romani opp hos Brand; denne kvinnen både bekrefter og utfordrer alminnelige fordommer mot romanifolket, noe som også nødvendigvis farger tolkningen av Gerd.

«En Kvinde»

Det er en navnløs kvinne fra «Fantefølget» som banker på hos Brand; episodens plassering i lesedramaet skaper en dramaturgisk kobling mellom Fogdens beretning om Gerds herkomst og denne kvinnen, som dermed farger leserens forståelse av disse nye opplysningene om Gerd. «Kvinnen» gjenskaper Gerds mor symbolsk, og spebarnet hun prøver å skaffe klær til, kunne ha vært Gerd.⁴ Denne navnløse «Kvinden» eksemplifiserer også konsekvensene av å la «Fantefølget» vandre fritt når hun konfronterer Brand og Agnes (Ibsen 2007, 371–376). Det er slike kulturmøter den reaksjonære Fogden ønsker å unngå, og sekvensen er viktig fordi Ibsen får fram en ganske slående kritikk av majoriteten fra et (tilnærmet) minoritetsperspektiv.

I sin lesning av teksten understreker Elisabeth Oxfeldt – for øvrig en av veldig få som har tatt romani-tematikken i stykket på alvor – i hvor stor grad romanifolket er blitt framstilt som fiendtlig innstilt til kristendommen (Oxfeldt 2010, 69). At Brand tvinger Agnes til å gi fra seg klærne til Alf, tolker hun som «an example of how Ibsen humanizes the religious motif of death and sacrifice in his own time of nation-building and forced cultural assimilation. In this work, the notion of the Other does not just involve a religious Other, but also a cultural Other whose alterity builds on ethnicity, race and religion» (70). Det er et viktig moment at det er Brand, og ikke «Kvinden», som tvinger Agnes. Dette står i kontrast til Sundts skildringer av romanifolket, hvor disse «Orientalere» stadig narrer «den norske Tro-skyldighed» med list (Sundt 1850, 71). «Kvinden» ber direkte om klær til barnet sitt, uten å bruke trolldom eller tvang, og det er i stedet Brand som insisterer på at Agnes skal gi henne Alfs klær. Når Agnes lamenterer «Røvet, røvet, – alting røvet, –», er det ikke taterkvinnen hun sikter til, men Brand (Ibsen 2007, 378).

4. At det er et guttebarn, skaper selvsagt også assosiasjoner til den avdøde Alf.

«Kvinden» lever likevel opp til en annen av Sundts påstander, nemlig at romanikvinnene er omsorgsfulle mødre og villige til å ofre mye for sine barn. Som det står i kommentarene til *Brand*, kan denne kvinnens oppførsel minne om Sundts beskrivelse (Ystad 2007, 467). I kommentarbindet refereres det eksplisitt til Sundts påstand om at «Tatermoderens Omhu for hendes Børn [...] minder om dyrets lidenskabelige Ømhed og fortvilede Kamp for dets Unger» (Sundt 1850, 105). Sundt prøver faktisk å rose moderligheten til disse kvinnene, til tross for sammenlikningen med dyr, og skriver blant annet: «Barnets Skrigen, naar det trænger til mere Føde, end hendes Bryst kan yde, gjør den betlende Moders Veltalenhed uimodstaaelig, og dets Smil gjør hende døv for alle plumpe Hentydninger, ligegyldig for haanlige Skuldertræk og bebreidende Blikke. Hun er Moder og — lykkelig. —» (127). Men Sundt lar seg altså likevel påvirke av en diskriminerende diskurs hvor romanifolket sidestilles med dyr. Han refererer til «en gammel Skribent» som har sammenliknet «Tatermoderens Rigdom paa Smaabørn» med «en Høne midt i en stor Kyllingflok», og ser for seg sin intenderte lesers innvendinger mot romanikvinneres morskjærlighet: «'Men det er jo ogsaa Hødens, det er Dyrets Kjærlighed til sine Unger; det er ingen menneskelig Ømhed, som vi her kunde beundre og agte,' saa ville Mange tænke» (127–128). Ifølge Sundt er ikke denne morskjærligheten «stille og from», men «voldsom» og «lidenskabelig» (128). Det finnes ikke spor av en slik holdning hos Agnes og Brand.

Det er imidlertid et åpent spørsmål om Brands oppførsel i denne sekvensen er motivert av genuin sympati for den omstreifende kvinnen, eller om det er en mer narsissistisk, selvpinende impuls som står bak. Brand sier riktignok «Nævn mig, hvad du søger her» (Ibsen 2007, 371) og «Her skal du ej røres» (372), men uten å forstå at hun ikke vil være hos dem og ikke vil frelses.

«Kvinden» tematiserer sitt folks ulikhet, og det er nettopp motstanden mot å være bofast og faren for å bli fanget som er de viktigste punktene for henne:

Vore Folk har Landevejen,
 Urden, Skogen, Fjeldet, Hejen; –
 vi skal færdes, vi skal vandre;
 Hus og Hjem er for jer andre.
 Lynsnar maa jeg ud igjen;
 de er efter mig som Hunde!
 Foged, Lensmand, Lovens Mænd,
 gad mig binde, hvis de kunde. (372)

Strofene begynner idyllisk og avviser majoritetens levesett og slutter med en kritikk av måten majoriteten behandler romanifolket på. At hun selv refererer til hunder, viser hennes opplevelse av å bli behandlet som mindre enn et menneske hos myndighetene (som også Brand er en del av, i hennes øyne). Å sammenlikne tatere med hunder er typisk for perioden – også Sundt gjør det – men i Brand er stereotypien snudd, og det er myndighetene som oppfører seg som nådeløse jakthunder i henne øyne.⁵ På et mer personlig nivå får leseren her innsikt i et hardt liv under vanskelige fysiske forhold (barnet hennes er i ferd med å fryse i hjel) og konstant press fra myndighetene, men det er likevel et liv hun selv har valgt, og som hun omtaler positivt. Når Agnes og Brand ber henne om å bli en stund, svarer kvinnen: «Her? / Under Tag og mellem Vægge? / Nej, du; Vinternatten bær / bedre Luftning till

5. Sundt skriver: «Man kan få en Hund til at staa paa Bagbenene med et Trægevær i Labberne og agere Skildvagt; men kommer en anden Hund og snuser til den, saa glemmer den, hvad den har lært, lader Geværet falde og løber fra sin Post. Det er ikke smukt at ligne Mennesker med Dyr; men Sammenligningen paatrænger sig altfor let ved Erindringen om mange frugtesløse Forsøk paa at indbringe Gudsfrugt i en Fantesjel» (Sundt 1850, 112).

os begge» (372). Hun tar også avstand fra den kristne troen som Brand representerer: «Heller ud igjen i Blæsten, / end at høre Præk om Brøde» (371). Alt dette vitner om selvbevisste valg basert på et annet livssyn enn majoritetens, og «Kvindens» kritikk er myntet på Brand og hans offisielle rolle som prest. Hun skiller ikke mellom Brand og, for eksempel, Fogden; det er først i femte handling at kontrasten mellom Brand og embetsstanden kommer tydelig fram, når han avviser Provsten og finner fram til Gerd.

Det ligger en kritikk av hvordan romanifolket blir behandlet, i kvinnens replikker, samtidig som hennes hardhet og kravstorhet gjør henne mindre sympatisk; det virker som om hun ikke har oppfattet Agnes' store tap og offer. Hennes skepsis mot Brand svekker Sandbergs påstand om at det finnes en åndelig kobling mellom Brand og romanifolket i sin helhet; deres hjemløshet er av en annen, mer konkret art enn Brands eksistensielle hjemløshet. Det er mulig at han føler slektskap med dem, men det er tydelig at denne kvinnen ikke føler noen mystisk kobling til ham. Hvis det finnes en affinitet i teksten, er den kun mellom Brand og Gerd, som står i en særstilling i tekstens univers på flere måter.

«Taterungen Gerd»

Gerd opptrer bare fire ganger i *Brand*, i første, annen, tredje og femte handling. Det er i fjerde handling Fogdens byggeplaner og møtet med den tiggende kvinnen finner sted, og i et første møte med teksten, vil det være nærliggende å tro at hun er entydig etnisk norsk helt fram til Fogdens avsløring om hennes herkomst (Ibsen 2007, 357). Gerd, som før var marginalisert og «de-rasjonalisert» gjennom sin «galskap» og unge alder, blir ytterligere marginalisert gjennom sin blandede etnisitet når leseren får vite at hun hører til en minoritiseret gruppe.

Når Gerd framtrer for første gang, legger Ibsen opp til et parallelt forhold mellom Brand og Gerd; de søker hver sin kirke, følger hvert sitt kall og står begge i kontrast til de øvrige, mindre kompromissløse karakterene (225–229). Anders Kristian Strand påpeker en annen likhet mellom dem: «*Brand* er et drama der alle reagerer på naturen, der alle – unntakene er Gerd og Brand – forsøker å verne seg mot dens fundamentale, som regel voldsomme og katastrofale, innvirkning på deres daglige liv» (Strand 2010, 205). Til tross for at hun ikke ser ut til å ha noe annet hjem enn nettopp naturen eller fjellet, tematiserer ikke Strand Gerds status som (halvt) reisende; hun er kun interessant i den grad hun reflekterer Brand på et symbolsk nivå.⁶ Også landskapet forblir symbolsk, og uten direkte assosiasjoner til en konkret historisk kontekst i Strands ellers innsiktsfulle tolkning.

For Brand framstår Gerd som «vild» i dette første møte. Han blir oppmerksom på henne fordi hun kaster stein – hun sikter på hauken som ikke Brand kan se på dette tidspunktet i diktet – og treffer nesten Brand. Når hun avviser kirken og bygda nede i dalen og forteller om iskirken på fjellet, sier Brand: «Vild er din Vej og vild din Sjæl, – / en Langelek med sprukken Fjæl» (Ibsen 2007, 229). Som det framstår av tekstkommentarene, var langelek et instrument assosiert med norsk nasjonalromantikk (Ystad 2007, 375). At Brand allerede her ser at dette instrumentet, som symboliserer det erke-norske, er sprukket, sammen med beskrivelsen av både henne og hennes «Vej» som «vilde», kan tolkes som et frampek mot Gerds identitet som halvt tater, særlig når man tar i betraktning taternes framtrekkende rolle i den norske visetradisjonen. Sammenlikner man *Brand* med *Episk Brand* er det slående at Ibsen har fjernet den direkte referansen til Gerds rasialiserte status når hun først blir presentert; i *Episk Brand* står det nemlig «gulbrun var Huden; det var lett at se, / at der flød

6. Også Bjørn Hemmer slår fast at Gerd «er tenkt mer som symbol enn som et levende og 'realistisk' vesen» (Hemmer 2003, 143).

Taterblod i hendes Aarer» (Ibsen 2007, 76). At Ibsen fjernet denne referansen i *Brand* styrker sannsynligheten for at han bevisst gikk inn for å bygge opp til en dramatisk avsløring i diktets fjerde handling.

I annen handling ser vi Gerd fra bygdefolkets perspektiv; mens Brand og Agnes ror ut i storm, skriker Gerd og kaster stein fra fjellet, og en mann fra bygda kaller henne et stygt troll (244). Dette er også et frampek mot avsløringen av hennes etnisitet i fjerde handling, ettersom det var vanlig å omtale romanifolket som troll og som stygge (Sundt 1850, 75–76 og flere andre steder).

Neste gang Gerd framtrer, er Alf i ferd med å dø, og Brand er i tvil om han skal reise bort for å redde sønnens liv eller holde fast ved kallet. Gerd er – på eventyraktig vis – den tredje (etter «Doktoren» og «Manden») og avgjørende personen som til slutt får Brand til å ofre sønnen. Hun dukker opp utenfor huset idet Brand og Agnes er i ferd med å reise, og oppfatter umiddelbart at Alf er Brands egentlige «Afgud» (Ibsen 2007, 318). Hennes visjon av bygda uten presten Brands tilstedeværelse er nesten postapokalyptisk (319). Det er umulig for Brand å reise bort etter å ha snakket med henne. Hun snakker symbolsk, i liknelser, men det er et språk Brand forstår umiddelbart.

Blant tidligere forskere er det kun Brian Johnston som har sett nærmere på Gerds herkomst. Han vier et par sider i boka *To the Third Empire. Ibsen's Early Drama* (1980) til å undersøke dette, men retter oppmerksomheten mot Gerds far, fattiggutten «der var saa lært som fire Prester» (Ibsen 2007, 356), og ikke hennes mor, som han kun omtaler som én av flere i «a band of gypsies [sic]» som denne fattiggutten «took up with» og satte mange barn på (Johnston 1980, 154). Johnston har to svar på spørsmålet «what is the significance of the fact that the young lover was a 'brilliant scholar'?» (154). Det ene «bokstavelige» svaret er at denne elskereren muligens er Brands egentlige far, noe som Brands «anomalous intellectual power» vitner om. Det andre «metaforiske» svaret er at denne koblingen til romanifolket, åpner en «wilder, anarchic world», som Johnston mener er «significant in the great spiritual journey of Brand». Han oppsummerer ved å skrive: «The pieces seem to fit into a pattern of meanings in which intellect, wild nature, anarchy, idolatry, renunciation, sacrifice and transcendent affirmation combine» (155). Det er symptomatisk at Johnson lar være å analysere hvilke konsekvenser Gerds bakgrunn har for Gerd; han eksemplifiserer ideologisk fargeblindhet og fokuserer i stedet utelukkende på Brand og omtaler romanifolket i generelle og essensialiserende termer.

Avsløringen av Gerds herkomst i fjerde handling må nødvendigvis ha påvirket hvordan lesere i Ibsens egen samtid tolket figuren i femte handling; det at hun er halvt romani, «forklarer» plutselig at hun virker synsk, at hun streifer omkring, og at hun forakter bygdelivet. Men hvis vi følger El-Tayebs logikk, er hun også plutselig en «fremmed» på en helt annen måte enn Brand; hennes antatt «rene» hvithet forsvinner, erstattet av en rasialisert identitet (El-Tayeb 2011, xlii). Gerd nevner aldri selv sin egen etnisitet, og hun virker lite opptatt av verdslige forhold; hun lever delvis i en fantasiverden hvor hun fokuserer på å jakte på hauken/presten. Samtidig er hun kritisk til bygdelivet, kirken og alt som representerer majoriteteten. Leseren får aldri vite om hun selv har valgt å trekke seg ut av majoritetskulturen og leve som reisende, eller om hun er blitt tvunget til det.

Gerds påståtte galskap er et åpent spørsmål; på den ene siden oppfører hun seg merkelig, men på den andre siden virker hun både selvbevisst og godt i stand til å forstå nyansene i menneskene og relasjonene hun observerer. Mens Beyer påstår at: «At hun er gal, gir oss større rett til å oppfatte henne symbolsk [...]» (Beyer 1956, 38), tar jeg henne på ordet når hun sier at hun er «saa gal ej, / som de siger!», og forsøker å sette denne antatte galskapen i en kulturell og historisk kontekst (Ibsen 2007, 468). Det er verdt å notere seg at Gerd omta-

les som «gal» av en annen person i stykket kun én gang – av Provsten i lesedramaets femte handling (453) –, mens det antydes at Brand er gal hele fem ganger. Dette skjer for første gang i stykkets første handling, når bonden han treffer, omtaler ham som «baade gal og vild!» (198). Så utbryter Brands mor: «Søn, er du gal!» i annen handling (259). I femte handling kommer følgende replikker: Fogden spør: «Er De gal?» (424), en gruppe prester sier: «Han er gal!» (426), og Klokkeren roper: «Presten! Slipp den gale!» for å få folkemengden bort fra Brand (447). I både Gerds og Brands tilfelle er det som oftest embetsstanden som uttaler seg om deres antatte galskap. Det er slående at tolkningstradisjonen i all hovedsak avskriver ideen om at Brand er «gal», men tar det som en vedtatt sannhet at Gerd er det, til tross for ujevnheten i disse referansene.⁷

Denne forskjellsbehandlingen henger muligens sammen med Gerds status som halvt tater. Galskap knyttes gjerne til det å være synsk. Ifølge Sundt var spådom, trolldom og heksekunst faste ingredienser i en romanikvinnens repertoar. I kapitlet «Taternes Levevis og Næringsveie» beretter han om flere episoder hvor en «Taterske» lurert allmuen til å tro at hun har overnaturlige krefter; Sundt er opptatt av å avsløre triksene disse kvinnene bruker. Ibsen aktiverer ideen om disse overnaturlige kreftene i stykkets femte handling, men bare i liten grad i forbindelse med Gerd; i stedet er det Brand som tydeligst kobles til overnaturlige evner. Dette skjer når Brand ser og snakker med en «Skikkelse», «Fristeren i Ødemarken», som likner på Agnes, og som Bjørn Hemmer hevder er djevelen (Ibsen 2007, 460–467, 194; Hemmer 2003, 142). Prosten beskylder Brand for trolldom, i hvert fall tilsynelatende, når han prøver å overtale folkemengden til å forlate Brand og dra tilbake til bygda: «O, gaa dog i jer selv tillsidst / og se den sorte Helvedlist, / hvormed han Folket om sig flokked!» (Ibsen 2007, 443).⁸ Og som for å forsterke Brands kobling til romanifolket ytterligere, jager hele befolkningen Brand bort på samme måte som taterkvinnen i fjerde handling har opplevd å bli jaget bort på: «Hej, hør ham ej! Af Byggden driv / den Helvedbrand med Sten og Kniv!» (449). Til slutt, før de drar tilbake til bygda, gir både Prosten og Fogden uttrykk for at Brand og Gerd hører sammen (453).

Alt dette vitner om at Brand i økende grad nærmer seg en tilstand som gjør at hans sinnstilstand må kunne trekkes i tvil, og som likner på Gerds utsatte status som «Halvblods-race» (Sundt 1850, 108). Han blir mer lik henne og inntar en marginalisert stilling som i økende grad nærmer seg romanifolkets liminale og utsatte status i det norske samfunnet. Den radikale kjærligheten som gjør at Hemmer kaller Brand «en positiv helt» som Ibsen faktisk gikk god for, likner på taternes kompromissløse motstand mot ethvert forsøk på å begrense deres frihet (Hemmer 2003, 151). Ibsen har utstyrt Gerd med en hel del egenskaper som henger sammen med hennes blandede etnisitet, og som noen ganger bekrefter, men ofte utfordrer 1800-tallets offentlige diskurs om romanifolket, slik den kommer til uttrykk hos Sundt. Det at Ibsen overfører noen romani-stereotyper fra Gerd til Brand, er spesielt interessant.

7. Blant de første norske anmelderne er det kun Jens Lieblein i *Norden* og Aasmund Olavsson Vinje i *Dølen* som anser Brand som gal. Begge tviler på at Brand var alvorlig ment fra Ibsens side. Lieblein skriver: «Saaledes gaar den Mand, der kjæmper for Ideen, tilgrunde i sin egen Galskab. Dersom man ikke maatte antage, at Digteren mente det ærligt og oprigtigt med Ideen, skulde man formode, at det var hans Hensigt at skrive en Satire over den», mens Vinje påstår som kjent at Brand «er for ravende galen, maa vita, til at vera aalvorsam» (Det virtuelle Ibsensentret).

8. Dette kompliseres ytterligere av at det var et vanlig motiv i folkesagn å tillegge prester overnaturlige evner, slik det påpekes i kommentarbindet (Ystad 2007, 318).

Konklusjon – et romantisk fall?

Hvis man er enig i at Gerds etnisitet kompliserer *Brand*, og at romani-motivet er mer fram-tredende og viktigere enn tidligere forskning har erkjent, står man likevel igjen med «hva så?»-spørsmålet om hva Ibsen har oppnådd med å introdusere dette elementet. Vi vet at en romani som «tykkes halvvejs Voksen, halvvejs Barn», er med i Ibsens første forsøk på å skrive om tematikken i *Brand*, manuskriptet som har fått tittelen *Episk Brand*, og at denne navnløse jenta er forgjengeren til «Taterungen» Gerd (Ibsen 2007, 76). Vi vet også at Ibsen ikke har uttalt seg om romanifolket eller sin tids assimileringpolitikk, eller annet som kan kobles direkte til tematikken andre steder. Riktignok finnes det referanser til «Fanter», en «Tatertøs», «Fantestien» og selvsagt også «Knappestøbereren» (et yrke knyttet til romanifolket) i *Peer Gynt*, men de danner ikke et like åpenbart motiv som det vi ser i *Brand* (Ibsen 2007, 489, 539, 539, 479 ff.; se også ordforklaringene i Ystad 2007, 658–659, 685–686, 686, 646).

At *Brand* utvikler seg til å likne på sin åndelige søster Gerd i økende grad i løpet av lese-dramaet, tyder på at han i tilsvarende minskende grad passer inn i majoritetssamfunnet. Han er i ferd med å bli en fremmed i eget land. Gitt at Sundt betrakter de reisende som en del av «de laveste Samfundsforholde», har *Brand* gjennomgått et fall som likevel er befri-ende i løpet av stykket. Sandberg har rett når han beskriver Brands ønske om å frigjøre seg fra hjemlige forhold, og at han søker en slags eksistensiell hjemløshet. Dette fallet fra (den kompakte) majoriteten til det marginaliserte kan på noen måter betraktes som positivt, selv om dramaet slutter tragisk med Brands og Gerds død. Eller som Sejersted helt riktig formu-lerer det: «Gerd redder ham fra å miste sitt selv i dødsøyeblikket, som romantisk helt frelses han fra frelsen» (Sejersted 2010, 275).

For Johnston fungerer historien om Gerds herkomst nesten som «a capsuled account of the Romantic movement itself» (Johnston 1980, 155). Det er ikke uvanlig å aktivere en etnisk «annen» for å gi uttrykk for en (romantisk) lengsel etter noe annet, eller etter å komme seg bort. Som Gotaas påpeker, var det mange forfattere i Europa som lot seg inspirere av de reisendes «krav til frihet og den ukuelige viljen til å opprettholde sin egenartede livsform» (Gotaas 2017, 184). Det finnes også en rasialiserende tendens til å tillegge ikke-hvite europeere eksotiske, befriende egenskaper, noe man ser i «naturbarn»-motivet. Det er slående at Ibsen ikke går i denne fellen i *Brand*. Gerd motarbeider stereotyper knyttet til romanifolket og leserens forventninger. I stedet for å framstille henne som et eksotisk naturbarn, gjør Ibsen henne til et anarkistisk, samfunnskritisk, tenkende og følende menneske som *Brand* i økende grad velger å etterlikne, til tross for at vi bare ser henne i korte glimt i lesedramaet. Det kan virke som om Ibsen først har aktivert omstreifer-motivet med all dets tilhørende diskriminering, for så å problematisere motivet gjennom utviklingen av det komplekse forholdet mellom *Brand* og Gerd. *Brand* forblir tro mot seg selv når han «faller» og inntar en marginalisert posisjon på samme samfunnsnivå som den rasialiserte Gerd. Men dette skjer fortsatt innenfor et sosialt hierarki hvor romanifolket er nedsettende fore-stilt som tilhørende «de laveste Samfundsforholde», og Ibsen er dermed likevel ikke helt fri-kjent fra å videreføre en diskriminerende diskurs. Statusen til Gerd (eller taterne generelt) forbedres ikke av at en karakter som *Brand* «faller» ned til deres «nivå». I det store og det hele er de fortsatt forestilte som underlegne i *Brand* og fortsatt like usynlige i tolkningstra-disjonen, selv om Ibsen går forholdsvis langt i å stille spørsmål ved stereotypiene sammen-liknet med andre i sin samtid.

Litteraturliste

- Beyer, Harald. 1956. «Iskirken – Gerd – høken – Brand». *Ibsen-årbok*: 38–46.
- Bogdal, Klaus-Michael. 2011. *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Faszination und Verachtung*. Berlin: Suhrkamp.
- Buvik, Per. 2010. «Brand og viljen». I *Ibsens Brand. Resepsjon – tolkning – kontekst*, redigert av Erik Bjerck Hagen, 83–112. Oslo: Vidarforlaget.
- Bø, Gudleiv. 2006. *Å dikte Norge. Dikterne om det norske*. Bergen: Fagbokforlaget.
- El-Tayeb, Fatima. 2011. *European Others. Queering Ethnicity in Postnational Europe*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Gotaas, Thor. 2017. *Taterne. Livskampen og eventyret*. Oslo: Dreyer.
- Hagen, Erik Bjerck. 2010. «Innledning». I *Ibsens Brand. Resepsjon – tolkning – kontekst*, redigert av Erik Bjerck Hagen, 7–10. Oslo: Vidarforlaget.
- Halvorsen, Rune. 2004. «Dynamics of Control and Resistance. Reactions to the Modern Policy of Assimilation of the Travellers in Norway». *Nordlit* 15: 149–166.
- Hemmer, Bjørn. 2003. *Ibsen. Kunstnerens vei*. Bergen: Vigmostad & Bjørke.
- Ibsen, Henrik. 2007. *Episk Brand, Brand, Peer Gynt*. Bd. 5 av *Henrik Ibsens skrifter*, 191–271. Oslo: Aschehoug.
- Johnston, Brian. 1980. *To the Third Empire. Ibsen's Early Drama*. Minneapolis, MN: Minnesota University Press.
- [Kiær, Anders Nicolai]. 1882. *Bidrag til en norsk Befolkningsstatistikk*. Kristiania: Det statistiske Centralbureau.
- Lieblein, Jens. 1866. Anmeldelse av *Brand* i *Norden*. <https://www.hf.uio.no/is/tjenester/virtuelle-ibsensenteret/ibsen-arkivet/tekstarkiv/anm/br/br-j-lieblein.html>
- Lodén, Eirik. 2010. «Brand og idealismen». I *Ibsens Brand. Resepsjon – tolkning – kontekst*, redigert av Erik Bjerck Hagen, 215–254. Oslo: Vidarforlaget.
- Oxfeldt, Elisabeth. 2010. «Literary Intertextuality in Harald Rosenløw Eeg og Erik Poppe's *deUSYNLIGE*». *Edda* 97 (1): 64–80.
- Reinert, Otto. 2013. «The Ending of *Brand*». *Scandinavian Studies* 85 (1): 67–78. DOI: <https://doi.org/10.5406/scanstud.85.1.0067>
- Sandberg, Mark B. 2015. *Ibsen's Houses. Architectural Metaphor and the Modern Uncanny*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sejersted, Jørgen M. 2010. «Den uforsonlige Brand. Byronistisk romantikk og Ibsen-resepsjonens forsoningsønske». I *Ibsens Brand. Resepsjon – tolkning – kontekst*, redigert av Erik Bjerck Hagen, 251–282. Oslo: Vidarforlaget.
- Strand, Anders Kristian. 2010. «Landskap og kall i *Brand*». I *Ibsens Brand. Resepsjon – tolkning – kontekst*, redigert av Erik Bjerck Hagen, 191–214. Oslo: Vidarforlaget.
- Sundt, Eilert. 1850. *Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. Bidrag til Kundskab om de laveste Samfundsforholde*. Christiania: A.W. Brøgger.
- Søbye, Espen. 2014. «Demografi, statistikk og rasisme». *Agora* 32 (3–4): 64–107.
- Wærp, Lisbeth P. 2010. «Umenneskelig? *Brand* i et etisk perspektiv». I *Ibsens Brand. Resepsjon – tolkning – kontekst*, redigert av Erik Bjerck Hagen, 146–190. Oslo: Vidarforlaget.
- Ystad, Vigdis. 2007. *Innledninger. Kommentarer. Episk Brand. Brand. Peer Gynt. Henrik Ibsens skrifter*. Kommentarbånd 5. Oslo: Aschehoug.